

УДК 341.211(470+571)“17”

О.М. СІВАШ, канд. юрид. наук, доц., Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»

ТЕОРЕТИЧНА РОЗРОБКА ПИТАНЬ СУВЕРЕНІТЕТУ В РОСІЇ XVIII СТ.

Ключові слова: суверенітет, незалежність, втручання, право на війну

Суверенітет був і залишається однією з ключових категорій міжнародного права. З часу появи ідеї суверенітету дискусії навколо неї не припиняються. Це фундаментальне поняття було об'єктом дослідження російських дореволюційних вчених: Ф.Ф. Кокошкіна, Н.М. Коркунова, В.М. Гессена та ін. Н.І. Палієнко розглянув розвиток ідеї суверенітету з часу її появи, аналізуючи праці окремих вчених. Теорію суверенітету досліджували представники радянської науки міжнародного права С.А. Коровін, І.Д. Левін, Г.І. Тункін та ін.

Однак в історії вітчизняної науки залишається невивченим в повному обсязі ідеї і погляди на концепцію суверенітету, що виникли за часів зародження науки міжнародного права в Росії. Ці ідеї є спадком в тому числі й української науки міжнародного права, оскільки нинішні території нашої держави частково входили до Російської Імперії і перші ідеї, що сформувалися у XVIII ст. стали підґрунтям подальшого розвитку науки міжнародного права. Осередками цього розвитку пізніше стали Російські університети. Серед них були Харківський, Київський і Новоросійський університети, славетні представники яких внесли свою лепту в розвиток вітчизняної науки міжнародного права взагалі й ідеї суверенітету зокрема. Метою даної статті є з'ясування поглядів на поняття «державний суверенітет», що викладені в перших дослідженнях міжнародно-правової спрямованості, та їх порівняння з ідеями, які панували в тогочасній європейській науці. А її новизна полягає в дослідженні перших робіт у царині

міжнародного права в аспекті ідеї державного суверенітету.

У XVIII ст. Росія вступає в постійні відносини з державами Західної Європи. Оригінальних теоретичних розробок у галузі міжнародного права в петровський час не було, «час був дуже бурхливий, такий, що вимагав передусім вирішення практичних завдань» [1, с.77]. Основним з них стало відстоювання статусу повноправного суб'єкта міжнародних відносин. Питання міжнародного права не викликали поки що інтересу приватних осіб. І пройде ще якийсь час до того, коли будуть засновані університети і курси «права народів» почнуть читати в їх стінах. Однак саме у XVIII ст. з'являються перші теоретичні дослідження, що піднімають питання міжнародного права. Їх автори торкаються й проблеми суверенітету.

Працею, що посідає особливе місце в науці міжнародного права Росії, є твір дипломата П.П. Шафірова «Рассуждение, какие законные причины Петр I, царь и повелитель все-росийский, к начатию войны против Карла XII, короля шведского, в 1700 году имел», був надрукований у Санкт-Петербурзі у 1717 р. Цей трактат, за твердженням В.Е. Грабаря, є першим оригінальним твором з міжнародного права російською мовою, що не має офіційного характеру [1, с.88]. Хоча трактат написаний з конкретною метою, зазначеною в назві, однак його зміст «є найбільш раннім і найкращим свідомством того, яким чином і в якому ступені росіяни сприймали і асимілювали... загальноприйняті в Європі того часу принципи і практику міжнародного права» [2, с.XIV]. Певні положення цього твору стосуються й питань суверенітету.

Слід зауважити, що питання війни має пряме відношення до розвитку ідеї суверенітету в міжнародному праві та його науці. Держави епохи класичної системи міждержавних відносин вважали себе відокремленими і незалежними суб'єктами права, що існують тільки з метою самозбереження. Саме в тому, що послідовна і до кінця продумана державна незалежність включає право на те, щоб вести

війну, є прояв негативної сторони поняття суверенітету [3, с.9]. *Libereum jus ad bellum* – право держави у будь-який час відкрито почати війну, розглядалося як необхідна складова суверенітету, найважливіший і невід’ємніший елемент міжнародної правосуб’єктності держав¹. У рамках цього права на війну суверенна держава більше не визнає ніякого третейського судді вище рангом, ніж вона сама [3, с.9]. Отже війна була звичайним і необхідним явищем міжнародної політики, «вважалася нормальним засобом взаємодії держав, формою вирішення міжнародних проблем» [4, с.ХІІІ].

Класичне міжнародне право допускало застосування до держави, що порушила свої зобов’язання, різні репресії, аж до війни. Війна визнавалася законним засобом вирішення суперечок між державами. «Право держави на війну, як і раніше, залишалось узаконеним як найважливіший і невід’ємніший елемент їх міжнародної правосуб’єктності. Застосування військової сили розглядалось як законний засіб вирішення суперечок між державами» [5, с.40]. Вони охоче користувалися цим засобом, щоразу оголошуючи війну справедливою. Проте, не бажаючи розлучатися з таким атрибутом суверенітету, як війна, монархи все ж таки зберігали інтерес до забезпечення миру. Тому у Вестфальських договорах віддали перевагу принципу рівноваги, який, залишаючи

недоторканим суверенітет, повинен був допомогти збереженню миру. Основна ідея полягала в такому: територія і населення між державами повинні бути розподілені так, щоб вони урівноважилися. Такою рівновагою сторони прагнули досягти бажаної мети: жодна з держав не повинна стати настільки могутньою, щоб розв’язати війну, з якої вийде переможницею. Проте загальновідомий вислів: «Набагато легше виграти війну, ніж мир» у котрий раз підтвердився. Історія показала, що, зберігаючи всемогутність держав, принцип політичної рівноваги зовсім не зберігав мир. Цей принцип використовувався як привід для розв’язування оборонних воєн для воєн превентивних проти держав, чия потужність зростала. Крім того, важливою особливістю класичного міжнародного права було те, що міжнародно-правові норми стосувалися лише держав Європи. Таким чином, територіальна експансія поза володіннями європейських держав взагалі вважалася «мирною».

Росія, як і інші європейські держави, удавалася до такої крайньої санкції як війна. Починаючи «справедливу» війну держава видавала маніфест, що повідомляв про її причини, доводив справедливість такої. Наприклад, перед початком війни з Туреччиною в 1711 р. Росією був підготовлений маніфест, що повідомляв про «неправість» султана турського, про порушення ним договору 1701 р. та інші дії, що ставилися султанові в провину.

Твір П.П. Шафірова, як він сам зазначав, був написаний для того, щоб заперечити наклепницькі вигадки, що їх поширювали шведи в Європі, нібито Росія почала війну проти Швеції без будь-якого розумного і законного підґрунтя та щоб довести, що саме король шведський повинен у війні.

Бажання Петра I «відторгнути свої спадкоємні провінції від корони шведської відібрати» автор вважає справедливим. Обґрунтовує П.П. Шафіров свою позицію як аргументами права природного, так і численними посиленнями на «договори і кореспонденції від давніх років між короною Російською і Шведською». Так автор зазначає, що Петро I мав

¹ Подібний погляд на суверенітет зберігався у ХІХ і навіть ХХ ст. (зміна ставлення до війни пов’язана з діяльністю Ліги Націй). Наприклад, Гонцельдорф в роботі «Руководство з міжнародного права», датованій 1885 р., називав як ознаки суверенітету в міжнародно-правовому сенсі разом з правом на визначення свого внутрішнього устрою право ведення війни [6, с.5–18], а російський учений Б.Е. Нольде в роботі «Постійно нейтральна держава» (1905 р.) називає нейтральні держави не суверенними з тієї причини, що вони позбавлені можливості почати війну [7, с.613]: ухилення постійно нейтральної держави від нормального типу міжнародної особи виявлялося в обмеженні права на війну. Таку обставину автор називає «не повнотою правоздатності, а правоздатністю обмеженою», звідси «в сенсі міжнародному вона (постійно нейтральна держава – О. С.), звичайно, не суверенна».

«давні на праві натуральному засновані причини» спадкові «провінції своєї Держави, проти всякої справедливості, з порушенням мирних договорів і урочистого оборонного союзу, присягою затверджених, похищені і отторгнуті... повертати, і за ту завдану образу шукати сатисфакції» [8, с.31]. П.П. Шафіров розмірковує у такий спосіб: особа, що потрапила до розбійників і заради свого порятунку віддала їм своє майно, звернулася б до суду, «але великі потентати², на цьому світі нікого окрім вищого судді Бога над собою не мають», тому «кожен потентат повинен право своє і Держави, від того ж всемогутнього дарованою силою і зброєю обороняти і насильство насильством відвертати, як тому звичай всього світу від початку був і до кончини ононого перебувати буде» [8, с.32].

Викладене дозволяє зробити висновок, що позиція представника російської науки міжнародного права цілком відповідала пануючим в Європі уявленням про міжнародне право і суверенітет. П.П. Шафіров, обґрунтовуючи справедливість війни проти шведів, посиляється на «натуральне право». Саме природно-правовий напрям панував у цей історичний період. Міжнародне право розглядалося як частина права природного.

Природно-правова теорія бере початок ще від Аристотеля і школи стоїків. Згідно з цією теорією людина, будучи істотою суспільною, але вільною, захищається природним правом. Це право стоїть над правом позитивним, гарантує свободу людини і обмежує владу, що стоїть над нею. Батько науки міжнародного права Г. Гроцій, робота якого була першим детальним викладом міжнародного права, сприяв остаточному формуванню «школи природи і права народів» у міжнародно-правовій науці. У своїй праці «Про право війни та миру» (1625 р.) він обґрунтував існування права, яке визначає відносини між народами або їх правителями». Г. Гроцій

говорив про те, що «відомі права могли виникнути через взаємну угоду як між всіма державами, так і між більшістю їх» [9, с.44]. Джерело права народів для нього – природа, Бог і мораль.

Юристи того часу бачили своєкорисливу політичну суть суверенної держави і намагалися її «приборкати». Значною мірою завдяки їх старанням зароджується міжнародно-правова свідомість. Юристи розуміли необхідність обґрунтувати підпорядкування суверенного утворення певним нормам. Сам Г. Гроцій називав суверенною владою ту, «дій якої не залежать від будь-якої вищої влади і не можуть бути анульованні жодною іншою людською волею» [9, с.48].

У цей історичний період формуються великі національні держави з централізованою владою, викристалізовується ідея суверенітету, юридично обґрунтовуючи справедливість централізації влади в руках королів. Влада монархів оголошується вищою, нічим і ніким не обмеженою. Практика держав цілком відповідала подібному підходу. Це і пояснює звернення юристів при обґрунтуванні існування права, обов'язкового для суверенних держав, до природи і законів Божеських. Цими ж причинами, слід думати, пояснюється домінування природно-правового напрямку в доктрині міжнародного права в XVII–XVIII ст.

Повертаючись до праці П.П. Шафірова, зауважимо, що він саме говорить про те, що, оскільки над монархами немає ніякої влади, окрім Божеської, то вони можуть війною захищати свої інтереси. Причому він писав про «право своє, і держави» – очевидно, що автор не відокремлює прав монарха від прав держави. Такий підхід характерний для теорії абсолютного монархічного суверенітету.

Надзвичайний інтерес становить робота В.Т. Золотницького³ «Скорочення природного права, вибране з різних авторів для користі

² Потентат – з латини, значить монарх, король, голова монархічної держави [2, с. XXIX].

³ В.Т. Золотницький народився у 1741 р. в Київській губернії в сім'ї священика, вчився у Київській духовній академії, у 1760 р. перейшов на філософський факультет Московського університету.

російського суспільства» 1764 г., що є першою оригінальною роботою з природного права⁴. Будучи представником школи природного права, а саме цей напрям правової думки «володарював» у цей період, В.Т. Золотницький не міг обминути увагою міжнародне право. Прихильники школи природного права вважали право міжнародне не чим іншим, як застосуванням у міждержавних відносинах тих самих норм, якими окремі особи керувалися в природному, тобто в додержавному стані. В останній частині роботи В.Т. Золотницького, яка присвячена міжнародному праву, читаємо: «Оскільки народи між собою так один до одного ставляться, як люди, то що людина має робити своєму ближньому, те саме один окремий народ до другого робити має» [10, с.124]. Міжнародне право, таким чином, є правом природним для відносин між державами, що перебувають у такому стані, «де вони жодним особливим або природним громадянським законам не підлягають» [10, с.2–3]. Таким чином, вважаючи держави суверенними утвореннями, автор виводить необхідність підпорядкування їх народному праву, називаючи його природним правом, з тією лише різницею, що сфера застосування його – міждержавна. Розглядаючи державу як персону вільну і незалежну «жодним чином від інших», автор визнає право держав укладати договори, мета яких уточнити їх зобов'язання, що випливають з права природного, й обов'язок договори виконувати. Таким чином, В.Т. Золотницький не вважає перешкодою для суверенітету держави необхідність слідувати положенням договору. Крім того, він вважав за можливе укладення договорів не лише між «освіченими народами»

ми», але і з «іновірними» і навіть з ідолопоклонниками. В.Т. Золотницький, поділяючи право народів на «необхідне», «таке, що стосується сутності громадянства» та «довільне», яке являє собою те, «у чому однаково погоджуються народи між собою», саме до останнього відносить договори. На його думку, «оскільки суть договору – угода з двох сторін, що повинна бути справедливою, незалежно від будь-яких відмінностей людей», то таке зобов'язання, що його дано як «іновірному», так і еретичу, має бути виконане [10, с.54]. З цього випливає, що суверенне положення держав не порушується необхідністю виконувати розпорядження як права «необхідного», так і права «довільного».

На особливу увагу, на нашу думку, заслуговує поширення принципу рівності на держави «іновірні» і «ідолопоклонні». Адже автор визначає договір як згоду з обох сторін, «яка має бути справедливою», і говорить про можливість укладення договорів з такими народами. Хоча у XVIII і навіть XIX ст. народи продовжували ділити на цивілізовані і нецивілізовані і норми міжнародного права (у тому числі і принцип суверенної рівності) діяли лише у відносинах між «цивілізованими» європейськими державам, відносно ж «нецивілізованих народів» не вважалося за необхідне дотримуватися таких положень.

Що стосується безпосередньо суверенітету, автор пише: «суспільство серед інших суспільств є ніби особа в натуральному стані, тобто воно може діяти вільно, так і право діяти за власними зобов'язаннями». Як вже наголошувалося, класичне міжнародне право розглядало війну як суверенне право держави, до якої воно вдавалося як до санкції. В.Т. Золотницький розглядав війну як крайній засіб захисту, «коли дії одного суспільства скривдили інше суспільство, то воно має право захищатися всіма силами і навіть війною» [10, с.47–48]. Можна зробити висновок, що погляди автора цілком відображали міжнародно-правову практику того часу: право на війну він вважав суверенним правом держави. В.Т. Золотницький розглядав війну як крайній засіб захисту.

⁴ Автори курсу «Міжнародного права», характеризуючи основні напрями буржуазної науки міжнародного права до початку XX ст. зазначають: «Її історія із самого початку була тісно пов'язана з розвитком філософських і соціально-політичних теорій. Це цілком закономірна обставина, викликана до життя тим, що сам предмет міжнародного права вже тоді був невідокремлений від докорінних проблем людського суспільства» [11, с.63].

У главі 3, присвяченій посольському праву, викладені деякі моменти, що стосуються юрисдикції держави – екстериторіальності послів, а тому пов'язані з питанням суверенітету. Автор зазначає, що посланник не підпорядкований владі монарха, пояснюючи це тим, «що оскільки один монарх другому не підкоряється, то й посланник його не підкоряється двору, до якого відправлений» [10, с.133]. Таким чином, перша теоретична розробка питань міжнародного права в Росії, здійснена В.Т. Золотницьким, свідчить про те, що ця праця у загальних рисах відповідала уявленням про суверенітет, що склалися в європейській літературі. У цей період у науці була поширена концепція природного права, прихильником якої був автор. Проте в окремих питаннях погляди вченого були більш прогресивними. Так, поширення принципів міжнародного права на неєвропейські держави, є, безумовно, кроком вперед порівняно з міжнародно-правовою літературою того часу.

Викликає також інтерес робота російського вченого і дипломата В.Ф. Малиновського «Міркування про мир і війну» (1803 р.)⁵. Ми вже зазначали, що війна в добу класичного міжнародного права розглядалася і як засіб вирішення спорів, і як санкція. Війна була досить поширеним явищем у міждержавних відносинах, до того ж вважалося, що право розпочинати війну є одним із суверенних прав держави. На захист миру виступали передові мислителі, серед яких був і В.Ф. Малиновський, робота якого безумовно сприяла розвитку прогресивних традицій у міжнародно-правовій науці Росії.

У згаданому творі автор стверджує, що війна протирічить інтересам народів, тоді як загальний міцний і справедливий мир приносить користь всім європейським державам. Викладаючи своє розуміння проблеми війни та миру, просвітитель аналізує стан міжнарод-

них відносин, пропонує принципи міждержавних відносин, які б допомогли встановленню миру, пропонує проект міжнародної організації захисту миру. У цих «Міркуваннях...» В.Ф. Малиновського є певні моменти, що характеризують його розуміння суверенітету держави. Так, учений називав війну правомірною лише у тому випадку, коли вона викликана необхідністю захисту «власної землі». У протилежному випадку Володар наражає свій народ на небезпеку помсти і стає перед ним винним. Таким чином, монарх позбавлявся права самостійно розв'язувати війну. По суті учений говорить про суверенітет народу, якому має бути підпорядкована суверенна влада [12, с.61]. Окрім того, вказівкою на єдину причину правомірної війни учений суттєво обмежує право на війну, яке в цей історичний період розглядалось як суверене право держави. Він засуджував ідеї про звеличення держави через воєнні перемоги, заперечував «уявні вигоди війни». Тобто вчений не розглядав таке обмеження як загрозу суверенітету держави, навпаки, був впевнений у його користі для всіх суверенних європейських держав.

Учений піднімає ще одне надзвичайно важливе питання: про співвідношення міжнародного права і суверенітету держави. Висловлюючи свій погляд на цю проблему, автор звертається до принципу невтручання. Він зазначає, «що будь-яка держава має право управляти внутрішніми справами на свій розсуд, і будь-яке втручання – посереднє чи безпосереднє – є порушенням її незалежності». При цьому В.Ф. Малиновський акцентує увагу на важливості і необхідності «загальнонародних законів»: «встановлення загальнонародних правил або законів і дотримання їх не є втручанням у внутрішні справи, адже вони не можуть установлюватися інакше, як за згодою [13, с.81–82]. З цього можна зробити декілька висновків: 1) учений визнає сумісним існування суверенної держави і міжнародного права, що регулює відносини суверенних держав, оскільки визначає «загальнонародні закони» як результат волі держав, які за згодою

⁵ Як зазначено у примітках до виданої у 1958 р. збірки творів В.Ф. Малиновського, перша частина написана в Річмонді у 1790 р., друга – під Петербургом у 1798 р. [13, с.156].

визначили для себе ці правила; 2) автор категорично наполягає на неможливості втручання (прямого чи опосередкованого), хоча не визначає, яке коло питань внутрішньої компетенції держави.

У роботі є окремих розділ «Загальнонародні закони», де обґрунтовується важливість і необхідність останніх. Учений розпочинає його такими словами: «Будь-яка держава є незалежною, але суміжною з іншою подібною». З огляду на це вчений зазначає, що різні народи повинні у своїх діях керуватися правилами, «які, не порушуючи їхньої незалежності, тільки утримують державу в межах загальної користі» [13, с.74]. Однак він зауважує, що встановлення загальнонародних законів і нагляд за їх дотриманням не є втручанням у внутрішні справи і порушенням незалежності, оскільки такі закони встановлюються не інакше, як за згодою. Далі у своїх роздумах він знову підкреслює, що «ніхто не може обмежити волю самовладних і незалежних народів і об'єднати їх інтереси; лише вони за загальною згодою можуть приписати собі закони правосуддя і пожертвувати своїми короточасними, приватними інтересами задля загальної і тривалої користі». Тільки Бог може встановити на землі загальний вічний мир, однак «помазаники його, володарі народів, мають обов'язок і засоби по можливості попереджати війни рішучим встановленням законів загальнонародних і твердим їх додержанням» [13, с.81]. Учений, засуджуючи війни, підкреслює, що держави завжди знаходять привід, щоб визнати війну справедливою. І задається питанням: «Будь-яка держава намагається доводити справедливість своєї війни, але хто вирішить справедливість без законів?» [13, с.82]. Всі ці роздуми вченого, дозволяють зробити висновок, що В.Ф. Малиновський вважав не лише за можливе, але й за необхідне підкорення суверенних держав загальним нормам.

Ученого дивує, що між державами договори є лише викладенням волі і діють доти, доки ця воля не зміниться, а тому порушуються чи дотримуються вони лише по міркуванням

зручності. На його переконання, «як будь-яка особа підкорює свою волю у відносинах з іншими верхній владі, так остання, зберігаючи всю силу свою всередині суспільства, повинна підкорити цю силу законам правосуддя стосовно собі подібних» [13, с.84].

Погляди В.Ф. Малиновського на міжнародне право були безумовно прогресивними. Бажаючи довести користь миру для держав, він зазначав: «Гідність і незалежність європейських держав ані трохи не постраждає, коли, самі приписав собі закони, наглядати будуть за їх виконанням, кожна держава залишиться при своїх правах і при тому виграє переваги інших і себе позбавити від шкоди не тільки зброєю, але й силою законів» [13, с.87].

Підбиваючи підсумок викладеному, важливо підкреслити, що розглянуті праці представляють надзвичайну цінність оскільки є першими теоретичними творами з міжнародного права, написаними в умовах відсутності в Росії початку XVIII ст. університетів, які саме і забезпечують розвиток теоретичної юриспруденції. Однак рівень цих творів відповідав європейській міжнародно-правовій науці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабарь В. Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917) / В. Э. Грабарь. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1958. – 491 с.
2. Батлер У. Э. Вклад П. П. Шафирова в науку международного права / У. Э. Батлер // Рассуждение, какие законные причины Петр I, царь и повелитель всероссийский, к начатию войны против Карла XII, короля шведского, в 1700 году имел / Шафиров П. П. ; вступ. ст. У. Э. Батлера ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2008. – С. VIII–XLVI. – (Серия «Русское юридическое наследие»).
3. Білер Г. Вестфальський мир 1648 р. (до 350-ї річниці договорів) / Г. Білер, А. Дмитрієв. – К. : Ін Юре, 1988. – 180 с.
4. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учебник / И. И. Лукашук. – М. : Изд-во БЕК, 1997. – 371 с.

5. Международное право : учебник / А. Н. Талалаев, Г. И. Тункин, Л. Н. Шестаков и др. – М. : Юрид. лит., 1999. – 560 с.
6. Горовцев А. М. Международное право. Избранная литература. Краткая энциклопедия / А. М. Горовцев. – СПб. : Тренке и Фюспо, 1909. – 910 с.
7. Нольде Б. Е. Постоянно нейтральное государство / Б. Е. Нольде. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1905. – 618 с.
8. Шафиров П. П. Рассуждение, какие законные причины Петр I, царь и повелитель всероссийский, к начатию войны против Карла XII, короля шведского, в 1700 году имел / П. П. Шафиров ; вступ. ст. У. Э. Батлера ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2008. – VIII–XLVI + 201 с. – (Серия «Русское юридическое наследие»).
9. Гроций Г. О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Гуго Гроций ; пер. с лат. А. Л. Саккетти ; [вступ. ст. А. Л. Саккетти, А. Желудкова. – [Репр. с изд. 1956 г.]. – М. : Науч.-изд. центр «Ладомир», 1994. – 867, [1] с.
10. Золотницкий В. Т. Сокращение естественного права, выбранное из разных авторов для пользы российского общества Владимиром Золотницким / В. Т. Золотницкий. – СПб. : Тип. Сухопут. кадет. корпуса, 1764. – 148 с.
11. Курс международного права : в 7 т. Т. 1. Понятие, предмет и система международного права / Ю. А. Баскин, Н. Б. Крылов, Д. Б. Левин и др. – М. : Наука, 1989. – 360 с.
12. Яновский М. В. Идея мира в науке международного права в России (конец XVIII – начало XX столетия) / М. В. Яновский, М. В. Буроменский, В. А. Рияка // Идея мира и сотрудничества в современном международном праве : сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т государства и права ; отв. ред. В. Н. Денисов. – Киев : Наук. думка, 1990. – С. 60–78.
13. Малиновский В. Ф. Избранные общественно-политические сочинения / В. Ф. Малиновский. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1958. – 170 с.

Сиваш О. М. Теоретична розробка питань суверенітету в Росії XVIII ст. / О. М. Сиваш // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 614–620 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12comvrc.pdf>

Досліджено, в аспекті державного суверенітету, перші теоретичні роботи в Росії XVIII ст., що піднімають питання міжнародного права. Порівняно викладені в них ідеї з поглядами на державний суверенітет, що панували в тогочасній європейській науці міжнародного права.

Сиваш Е.М. Теоретическая разработка вопросов суверенитета в России XVIII в.

Исследованы, в аспекте государственного суверенитета, первые теоретические работы в России XVIII в., поднимающие вопросы международного права. Проведено сравнение изложенных в них идей с взглядами на государственный суверенитет, царившими в европейской науке международного права того времени.

Sivash E.M. Theoretical Development of Questions about Sovereignty in Russia of XVIII Century

The first theoretical works in Russia of the XVIII cent., that raising questions of international law are considered in the aspect of state sovereignty. The ideas, expounded in them, are compared with views on the state sovereignty, which were dominant in European science of international law of that time.